

J e r o e n B o s c h

De Verzoeking van de Heilige Antonius

1

notities

Kees Weltevrede

De Verzoeking van de Heilige Antonius / Lissabon, ca. 1502

drieluik, Lissabon, Museu Nacional de Arte Antiga

Geopende luiken: 131.5 x 225 = 131.5 x 53 // 131.5 x 119 // 131.5 x 53

Gesloten luiken: Gevangenneming van Christus

2

De heilige Antonius is door Jeroen Bosch een aantal keren uitgebeeld o.a. in:

1. De Temptatie van Sint Antonius Den Bosch / Antwerpen Museum voor Schone Kunsten (kopie van Lissabon)
2. De Temptatie van Antonius Lissabon; authentiek
3. Het Antonius drieluik Brussel (nauwkeurige kopie door Jeroen Bosch)
4. De verzoeking van Antonius (rechthoekig paneel), Madrid
5. Heremientripriek waarop ook Antonius, Venetië
6. Tekeningen (2x)

Noten en voetnoten

- authentiek, integraal en voltooid; gesigneerd (Jheronimus Bosch)
- dit werk wordt tot de best bewaarde triptieken van Jeroen Bosch gerekend
- dendrochronologisch **1495-1501**
- retabel is van links naar rechts en omgekeerd te lezen; **centrum is het hoogtepunt**: het aangezicht van de heilige in meditatie, maar het verdwijnt bijna in de totaliteit van motieven
- **het drieluik geldt als een van de topwerken** van Bosch
- ongeveer **20** kopieën zijn er bekend

- de beroemde **dissertatie van Bax** *Ontcijfering van Jeroen Bosch* (1948) gaat voornamelijk over dit werk
- over **bestemming en opdrachtgever** is niets bekend
- gedacht wordt dat de **opdrachtgevers** mogelijk een broederschap van Antonieten in 's-Hertogenbosch of omstreken is geweest
- het **levensverhaal** van de heilige Antonius werd opgetekend door zijn leerling Athanasius
- het thema haalde Bosch mogelijk uit boeken over **heiligenlevens** en de **Legenda Aurea**
- bij het **publiek** moet de geschiedenis van Antonius goed bekend zijn geweest
- de **Verzoeking van de Heilige Antonius** kan gezien worden als tegenhanger van **Tuin der Lusten** door het thema van de standvastigheid van de heilige Antonius tegenover de losbandigheid in de Tuin der Lusten te stellen
- de **chronologie** in deze triptiek gaar van links naar rechts
- Antonius geldt als de **grondlegger van het kloosterleven** maar heeft nooit eigen klooster gesticht
- Antonius was in de middeleeuwen de **patroon van lijders aan huidziekten**
- de in **1095** ingestelde kloosterorde van de Antonieten (Antonieten) legde zich toe op het verplegen van de **slachtoffers van de pest**
- om de monniken van Sint-Antoniuskloosters in staat te stellen hun ziekenhuizen te onderhouden, mochten zij **varkens** houden en op straat laten loslopen
- een **andere lezing** zegt dat het varken demonen moest afschrikken toen Antonius zich als kluizenaar had teruggetrokken in de Egyptische woestijn
- de **belletjes** waar het varken vaak mee afgebeeld wordt hebben te maken met de pestepidemie; lijders aan de pest moesten zich zo kenbaar maken
- de **varkens** werden gebrandmerkt met het Tau-kruis in de vorm van een **T**, het Sint-Antoniuskruis
- Antonius is beschermheilige van **brand** in het algemeen, brand van de hel en Antoniusvuur, epidemische ziekten (pest en lepra)

Het Tau-kruis

Het Sint-Anthoniuskruis of kortweg Tau is het symbool van de religieuze ridderorde van Sint-Antonius. Het heeft de vorm van een grote T. Zij droegen het in blauwe kleur op hun habijt. Aangezien de Antonieten pest- en lepralijders verzorgden, werd er onder het kruis vaak een belletje afgebeeld. Dit verwees naar de bel die de pest- en lepralijders luidden om anderen te waarschuwen voor hun besmettelijke ziekte. De oorsprong van dit kruis is de Griekse letter Tau. Het is dus niet verwonderlijk dat Sint-Antonius in de kunst vaak afgebeeld wordt met een Tau.

- begin 16de eeuw was Antonius zeer **populair**
- de vader van Jeroen Bosch heette Antonius; **Sint Thoenis** (uitspr. Tonis) heette zijn huis op de Markt in 's-Hertogenbosch
- een fotografische kopie van deze triptiek hangt in de hal van het **Art Center Den Bosch**
- het geldt als **hét Jeroen Bosch werk**, met **De Tuin der Lusten**, **De Hooiwagen** en de **De Aanbidding der Koningen**, de **Marskramer** Rotterdam
- **de brand** op de achtergrond herinnert wellicht aan de brand die Bosch meemaakte; in de Verwerstraat brak brand uit in een ketel van een lakenverver; een kwart van de stad werd verwoest; Bosch was daar getuige van

- brand is bij Jeroen Bosch een motief à la **Sodom en Gomorra** en een metafoor voor **de hel**
- het op jezelf gericht zijn, zoals de contemplatie van Antonius, werd door **humanisten** van die tijd als enige zingeving voor de mens beschouwd

linker paneel

fragment

- de heilige Antonius wordt door **duivels** in de lucht gebracht boven onherbergzaam landschap waar ze hem laten vallen; eenmaal beneden, is hij bewusteloos, en wordt bij zinnen gebracht door drie **monniken**
- een van de drie, de voorste, wordt wel aangewezen als **zelfportret** Jeroen Bosch
- Antonius verkeert in de lucht in een toestand van **contemplatie en gebed**
- Antonius **predikt** zelfbeheersing (van vooral lichamelijke driften), standvastigheid (**constantia**) en geduld (**patientia**); het uit de samenleving terugtrekken impliceert een negatieve connotatie voor die samenleving; toch was **Bosch minder negatief** dan vaak gedacht wordt, zie o.a. de beide Marskramers en De Hooiwagen
- duivels zijn bij Bosch vaak een wonderlijke **combinatie van mens-dier-plant**
- hij draagt een habijt met de **Tau (T)**

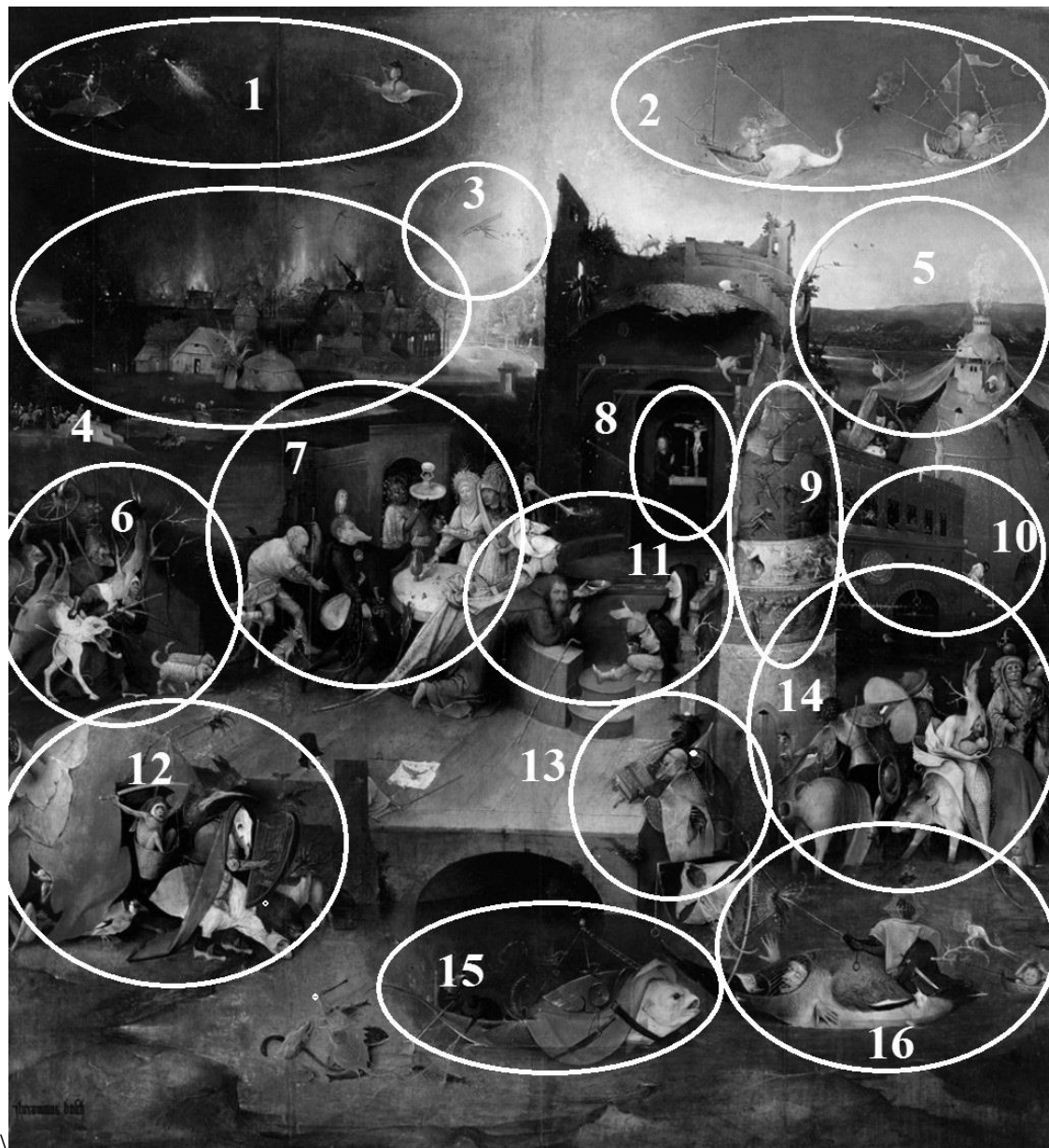
- de duivels hebben hem **expres** laten vallen om te zien hoe ze hem konden treffen, maar de pijn die Antonius ondervindt is geen lichamelijke maar een geestelijke pijn
- de **brug** is bij Bosch vaak symbool voor overgang van de ene wereld naar de andere
- hij komt terecht in een landschap vol duivelse figuren, o.a. een schoorpioenvis die een kleinere vis verschalkt met boeiborden langs zij; het is een **visachtige duivel**
- de boeiboorden zijn metalen schilden als van harnassen; ze figureren hier als wielen
- verder: kerktoeren met twee vlaggen aan een stok, een gehoornd duiveltje op de rug die het voertuig bestuurt (of is het touw een vechtwapen?), krauwels, sprinkhaanpoten, schorpioenstaart (zie Openbaring 9, 11-12)
- het middeleeuws spreekwoord zegt: **De grote vissen eten de kleine**
- **spotternij** met de macht van de kerk aanwezig in de kerktoeren
- er is een **bordeel** dat een halfnaakte man als dak heeft: de z.g. **landschapsmens** met grashelling, dak en hol; een hoertje, zie hoertje als in De Marskramer / Rotterdam
- **hoofd** toont wanhoop; **speer** is fallussymbool; **ton** en **kan** vrouwelijk geslachtsdeel
- **verband om been** verwijst naar geslachtsziekten
- **gezicht en billen met valhek**: sodomie
- rechts daarvan een **groepje van vier**: hertduivel, pseudo-paus en non; de pseudo paus wordt de weg gewezen
- achter hen is een begin van **vuur**
- de drie vrienden brengen Antonius via een bruggetje naar zijn plek op het middenpaneel;
- het hoofd van een man kijkt tussen de benen door; hij is een **gevangene van eigen lusten**
- bij **de zee** bevindt zich in de verte met bedrieglijk lichtbaken, de kust is bezaaid met **lijken**; een schip vergaat
- links een man die op **doedelzak** blaast (seksueel geladen motief)
- onder de vonder bevinden zich drie **geheimzinnige** personen; een geestelijke, een roofdier, een vogel met zwaard in de schede
- er heerst daar een **geheimzinnig geladen sfeer**
- ook raadselachtig is de **duivelsbode op schaatsen** met een brief; op zijn hoofd een **omgekeerde trechter** (vaak voorkomend motief bij Jeroen Bosch: zinspeling op bedrog of omgekeerde wereld), een tak met een balletje, een snavelbek, rode jas met embleem; tekst op diverse manieren te lezen: **Stefan Fischer** geeft de voorkeur aan **protio**, een afkorting van **protestatio**, waaruit blijkt dat het om een aanklacht gaat; anderen zien er **grasso** (vet, simonie), **grove** inkomsten van aflaathandel) in; ijsvermaak werd door Jeroen Bosch beschouwd als een zondige aangelegenheid
- een **dode vogel** ligt op de grond; is altijd belangwekkend vergankelijkheidskenmerk bij Jeroen Bosch
- **de kale vogel** geheel links, staande op een geopend ei lijkt een kaalgeplukte roerdomp; kaal mogelijk in de betekenis van arm, berooid; een andere naam voor roerdomp is But

- heeft de bijbetekenis van lomperd; de roerdomp is in de bijbel een onrein dier; het is een slokop
- **duiveltje met doedelzak** duidt op wellust
- de drie vrienden verdwijnen uit beeld, en Antonius komt centraal in beeld op het middenpaneel, waar hij door een veelvoud aan architectuur, attributen, duivels en pseudo-figuren onopvallend in bidhouding zit

Middenpaneel

1. Luchtschepen als vissen, paarden, een hemellichaam, een vogellichaam (ooievaar)... waarop duivels, geëscorteerd door vogels, trekken door de duisternis; daaronder een zee van vuur: een stad met o.a. Brabantse hallenboerderijen staat in brand.

2. Duivelse luchtschepen tegen een heldere hemel; het ene in de vorm van een gewonde ooievaar en het andere als een boot met vleugels: de bemanning probeert uit alle macht koers te houden in een wind die van links en rechts waait.

3. Een duivel zweeft met een ladder laag door het luchtruim; een vlucht vogels (kraaien) achtervolgt hem.

4. Een dorp met typisch Brabantse architectuur; de omvallende kerkspits (het werk van duivels) in de helse branden is een treffend maar onopvallend drama; ook de persoon in de deuropening is onopvallend; links in de verte trekken ruiters te paard over een brug; een andere groep, gewapend met stokken of lansen, trekt richting een door de brand verlicht landschap; boven dit landschap zwermen duivels door de lucht, in de gedaantes van sprinkhanen dalen ze in een wereld van vuur neer; mensen (vrouwen vooral) gaan gewoon door met hun arbeid; een wast kleren in de rivier; van angst of vluchtgedrag is niets merkbaar, terwijl de wereld brandt lijkt verder alles door te gaan; er zit zelfs iemand op een bankje voor zich uit te staren (zie ook 12); in dit gebied van vuur en zwavel bevinden zich overal duivels in de lucht, op de daken, op de grond.

5. Een architectonisch opvallende hoerenzolder boven een koepelvormig gebouw; heel anders dan op de Marskramer / Rotterdam; een hoertje kijkt naar beneden hoe haar klant de trap af gegoooid wordt; er zijn feestende geestelijken onder een tentzeil aanwezig; een naakte zondaar maakt aanstalten in het water te duiken; op de gevel van het zijgebouw hangt een klok; binnen loopt een duivel met een ladder; de ladder is een typisch Jeroen Bosch-motief en heeft vaak een seksuele lading (het bereiken van een hoogtepunt... zie 3); er is ook een koe met een aapje op zijn rug

6. De boommens alias rechter gaat voorop een doornstok in zijn hand: hij is een wonderbaarlijke vermenging van mens-dier-natuur (boom); soortgelijke vermengingen komen we bij Jeroen Bosch vaak tegen en geven te kennen dat het kwaad volgens Bosch in de gehele schepping huist; aan de orde lijkt het opbrengen van een misdadiger: een gevleugeld kont-en-kop beest, met een pijl doorschoten; de twee hondjes ervoor zijn waarschijnlijk vecht- of waakhonden die dienst gedaan hebben de misdadiger te vangen en te bewaken; de boommens (voorop) is weer zo'n typisch Jeroen Bosch motief; het wiel op een paal, met kraai, heeft met misdaad en doodstraf te maken.

7. In deze scene vinden we veel typische Boschmotieven: duiveltje (aapmens?) met ei (ook in De Aanbidding der Koningen); takkenhoofdtooi (idem) , uil (altijd negatief te

interpreteren), staartman met wereldse muziekinstrumenten (seksueel geladen; draailier en luit), varkenskop (vraatzucht), rood hondje (duivel), figuur met neustrompet; er wordt ook een duivels kansspel gespeeld.

8. De levende Christus aan het altaar en Jezus aan het kruis is op dit paneel de positieve heen-wijzing naar Goddelijke genade; ondanks alle duivelse taferelen toont Bosch steeds de genade van God in de kruisdood van zijn Zoon. Het zegeningsgebaar van Jezus wordt door Antonius overgenomen richting de kijker.
9. Vaak plaatst Jeroen Bosch taferelen uit het Oude Testament in zijn (religieuze) werk; hier op de pilaar van de tot ruïne gedeformeerde tempel de geschiedenis van
 - a. Mozes die de tien geboden uit Gods hand ontvangt terwijl het volk danst om het gouden kalf;
 - b. de heidense offerande aan een duivelse aapgod;
 - c. de twee verspieders (Jozua en Kaleb, Numeri 13, 14) die een druiventros uit het beloofde land meenemen.

10. Ook hier is weer een uil waarneembaar; een halfnaakte dikzak wordt via een trap uit het pseudo-tempelgebouw gegooid; mogelijk heeft hij een bezoek aan de prostituee gebracht; even daarboven vieren religieuzen een drankfeest, de tafel is een beeldecho van 7 en van het rechter luik.

12

11. Het (centrale) snijpunt van de twee diagonalen stipuleert Antonius in bidhouding met zegeningsgebaar wijzend op Jezus aan het kruis; tegenover hem zitten twee religieuzen in verkorte kop-poten houding; ze zijn negatief aanwezig gezien de dode takken naast hen; een zuster neemt een bord aan van een verleidelijk geklede staartvrouw alsof er een pseudo-hostie wordt doorgegeven; Antonius heeft oogcontact met de kijker en laat zich niet verleiden of in de war brengen door de omstanders; een figuur met een neustrompet in zijn nabijheid laat zich vals horen; er wordt door een drietal personen een kansspel gespeeld; een van hen heeft een bord in haar handen met een aapduiveltje met een ei als een hostie; we kennen dit beeld uit *De Aanbidding der Koningen*; andere figuren zijn de varkensduivel met luit en de manke muzikant met een draailier: het zijn wereldse muziekinstrumenten; de hele scene lijkt op het celebreren van een mis waarbij een priester de tekst leest en aanwijst.

12. Uit een grote gebarsten wellustopwekkende aardbei komt een onguur gezelschap van beestduivels; een van hen heeft een harp, een andere, woede uitkrijgende, een kling;

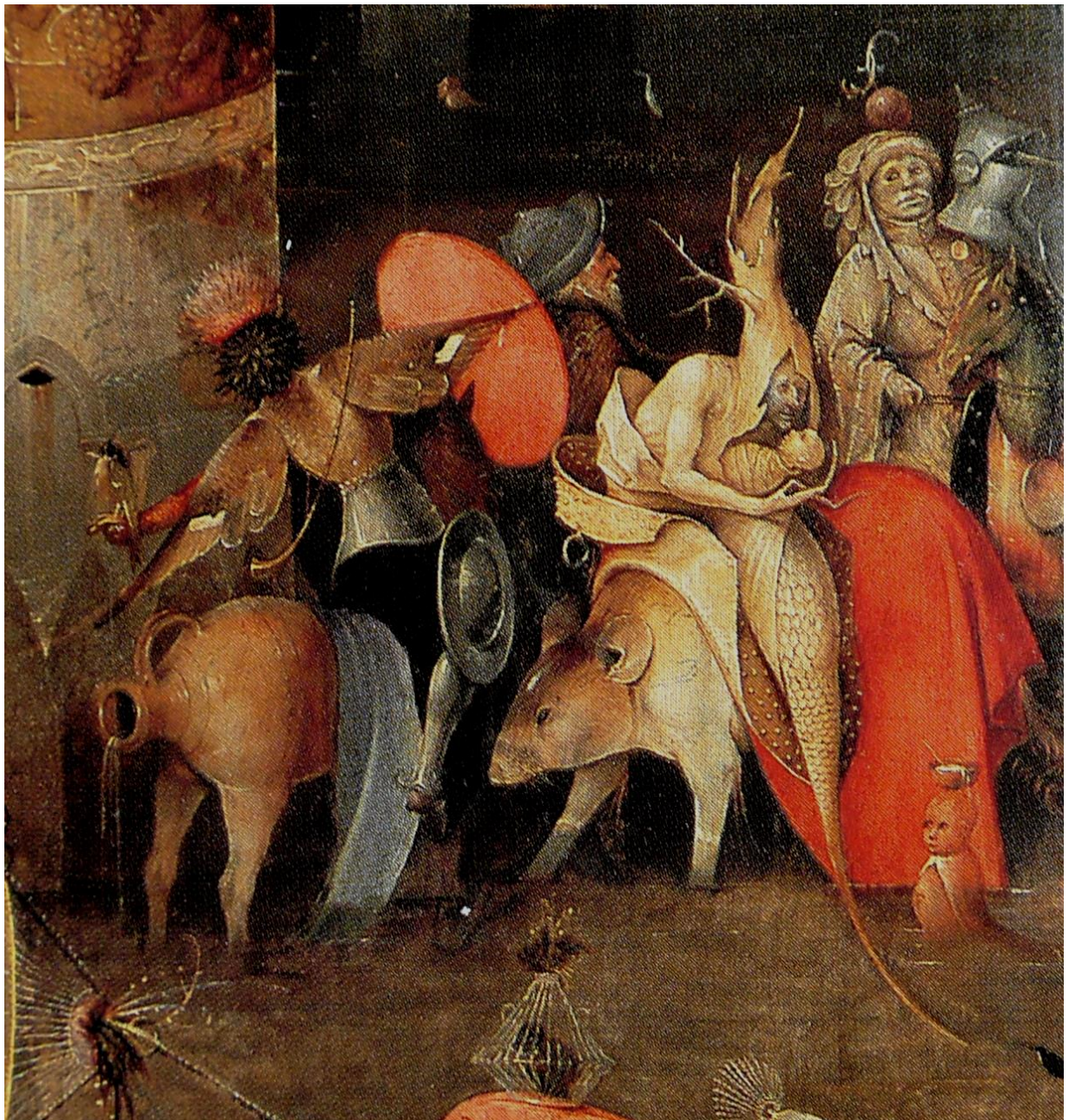
het zijn gulzige gedachten waarvan er twee al drinkend lijken op een beestduivel van Francis Bacon;

Francis Bacon (detail) *Three Studies for Figures at the Base of A Crucifixion*

Ook zijn er: een grote Vlaamse gaai, een reiger en drie reebokken; in hun nabijheid zit een man met een hoge hoed, hij is de enige die in het centrum van het duivels toneel niet deelneemt aan het satanische verleidingsspel rondom de Heilige Antonius; hij lijkt enigszins, afgezien van de rode mantel, op een bedelaar van de Hooiwagen linksonder en is hier (ook) een blinde bedelaar; hij laat zijn beenstomp zien opdat Antonius medelijden zou krijgen; naast hem ligt zijn gescalpeerde voet... ; de functie van 12 en 13 is specifiek het angstaanjagende van een hel vol verleiding en zonde uit te beelden.

13. De meeste figuren zijn groepsgewijs aanwezig; dat geldt niet voor 13; hier zijn een snuitpater en een beestmonnik met lange oorflappen en een omgekeerde trechter (bedrog) op zijn hoofd bijeen; ze staan vlak achter het geraamte van een platvis in een net; de snuitpater heeft een bril op en leest de mis; hij wijst daarbij de onderste regel aan; de beestmonnik luistert geduldig; wat opvalt is het gat in het habijt van de snuitpater, dat duidt niet op iets positiefs: we zien zijn ingewanden als teken van verderf en dood.

14

Pseudo-Maria en vlucht naar Egypte

14. De meest merkwaardige groep is wel die, welke getypeerd wordt als de groep met de pseudo-Maria; de hele groep staat met de voeten in het water van een stroom; heeft Jeroen Bosch hier aan de Styx gedacht... dan is er bij 15 mogelijk aan de veerman gedacht; deze pseudo-Maria groep vormt een duivelse parodie op een van de bekende Bijbelse thema's in de kunst: de vlucht van Jozef en Maria met de kleine Jezus voor Herodes naar Egypte; overal om Antonius is het kwaad bezig hem te verleiden en hem af te houden van meditatie en hier zijn het geheimzinnige pseudo-figuren: een pseudo-ridder te paard, een pseudo-geharnaste soldaat, een gevleugelde ruiter op een pseudo-paard bestaande uit een grote liggende keramiek kan en in het centrum een moeder met een kind in doeken gewikkeld: de pseudo-Maria met de pseudo-Jezus. Maria is

gedefformeerd tot boom-mens met een hagedissenstaart. Zij vormt weer de duivelse combinatie van mens-dier-natuur; ze zit op een grote rat, haar hoofdtooi is een dode holle boom en haar vingers zijn takken; de waanzin van dit bizarre tafereel wordt geformuleerd als een duivelse optocht; de groep loopt het beeld uit naar het rechter zijpaneel en vormt door het rode kleed daarnaar een logische overgang; het is alsof de stoet zich daar voortzet; die voortzetting van paneel naar paneel geldt trouwens voor alle drie de luiken zodat de gehele triptiek als een eenheid gelezen kan worden van links naar rechts.

15. Hierboven suggereerde ik dat Jeroen Bosch hier mogelijk geïnspireerd werd door de mythe van Charon, de veerman die met zijn boot de zielen van overledenen de rivier de Styx overzet; vreemde vissers besturen de boten en trachten dode platvissen te vangen.
16. Hier is de boot een deel van het lichaam van een eend; een klein bootje met een wanhopig kind-hoofd drijft achter de twee grotere aan. Het kind kent nog angst.

- Jeroen Bosch beeldde zelden toegeschreven wonderen uit; in plaats daarvan meestal deugden uit het **contemplatieve en mediterende** leven van kluizenaars in verlaten landschappen
- Hier is Antonius chronologisch in zijn **laatste fase** gekomen van innerlijke rust en vrede
- **van boven naar beneden** zien we : duivel met heks; architectonisch stedenlandschap; een rivier; een naakte vrouw die uit een tent komt; acrobaten met dansende tafel; diverse demonische verschijningen; ongeveer centraal zit Antonius met de bijbel; een T op zijn pij is zijn kenmerk
- op een vliegende vis zitten een man met prostituee; hij heeft de duivelse functie van **brandstichter** met zijn vuurpot
- of is zij een heks en figureert ze in **heksen-sabbatten**?
- ook op dit paneel wordt Antonius verleid, maar hij wendt zijn blik af tijdens het lezen in zijn **bijbel** of gebedenboek
- een **gehoornd monstertje** onder rood laken met een geschoten vis in de handen heeft contact met de wellustvrouw, een naakte **demonenkoningin**; **zij is een beeldecho van de pseudo-Maria van het middenluik**
- men geloofde in de M.E. aan het bestaan van **monsterwezens**; de vormgeving zoals Bosch die uitdacht was voor de middeleeuwer toen niet zo vreemd als voor ons nu

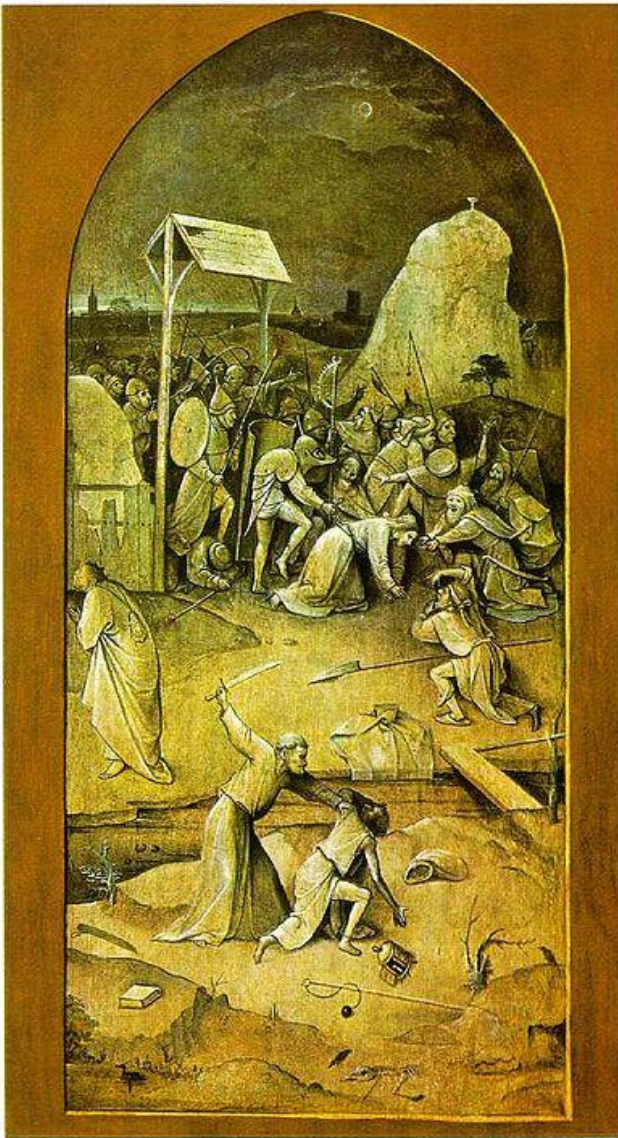

17

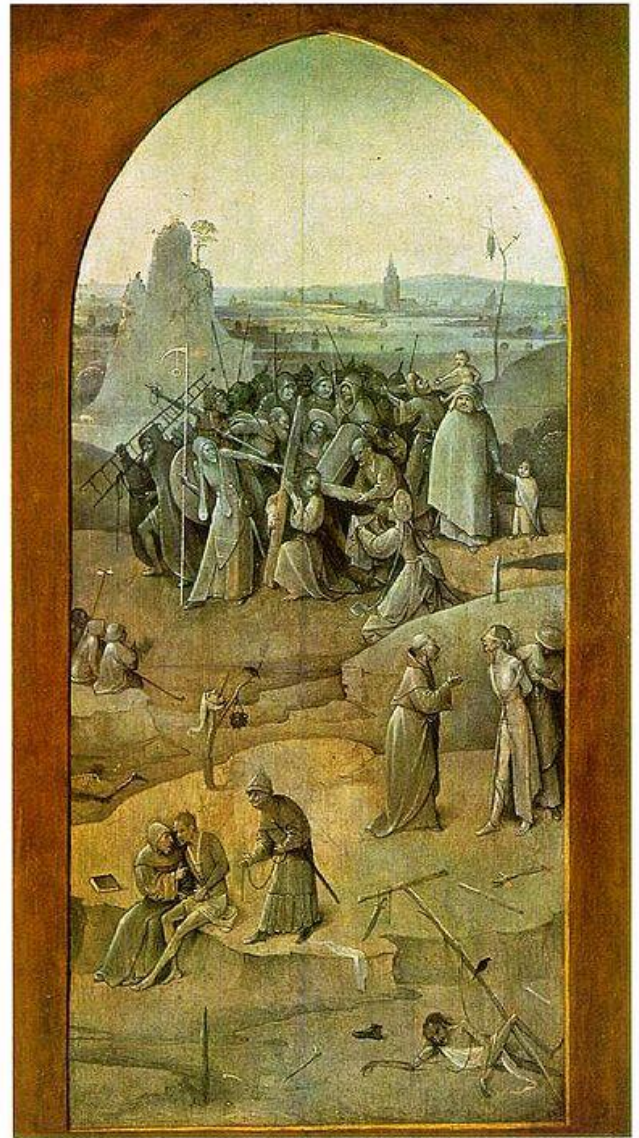
- het naakt-dikbuikig gevleugeld duiveltje is symbool voor **vraatzucht**
- een **pseudo-monnik alias kastelein in het blauw** schenkt hem rode wijn (bloed?) in; een specht kijkt vanaf een dode tak toe
- rechtsonder een **buikbeest**; heeft mogelijk te maken met de zinsnede *En maken van den buik hun god Ps. 17*
- aan de overkant van het water bevindt zich een bijzondere quasi-**oosterse architectuur**, anachronistisch door Hollandse molens en stadsmuren
- in de verte een **stedenagglomeratie**; vaak vinden de thema's bij Jeroen Bosch plaats aan de rand van een stad; de stad is symbool van het kwaad (als bij Gerrit Achterberg)
- het is hier mogelijk de stad als verblijfplaats van de naakte verleidster-duivelkoningin

- er zijn niet alleen duivels, ook **draken, dode vissen, een stekelvarken, vogels...**
- ook hier weer **typische Bosch-motieven**: man met ladder, leger, duivel in velerlei gedaanten, vogels en vissen, duivels kansspel, holle boom
- de speeltafel is een **beeldecho** van twee eerdere speeltafels op het middenpaneel
- onder het laken komt de kop van een **slang** tevoorschijn
- op de tafel liggen stimulerende vruchten (wellust en erotiek)
- **vlammen** uit toren verraden duivels karakter van de stad
- rechter paneel geeft de geschiedenis van de **duivelkoningin** (ook uitgebeeld in De heilige Heremieten); zij staat als in het middenpaneel met voeten in de rivier, een blik vol valse schaamte, omringd door demonisch geweld
- Antonius kijkt haar niet aan, **maar wendt zijn blik af** en laat zich niet verleiden
- hij kijkt naar een duivel die hem met **trompetgeschal** lijkt uit te nodigen voor een duivelse seance
- de trompettist heeft een **worst** aan zijn instrument hangen
- **de tafel** fungeert als tent voor naakte verleiders
- een van hen, onderste boven en **een zwaard** in de hand, wordt met een mes door het hoofd gestoken door een duivel
- het **mannetje in het looprek** met een molentje is komisch en absurd tegelijk; er hangt een kan (drankzucht; prostitutie) bij hem aan een stang; er komt trouwens nog meer humor in voor, b.v. het ene mannetje rechts van de toren, met de lange lans; het buikhoofdmanntje met het mes, de voet van de naakte tafelpootmens in een kan, die ene vogel op een dode tak van de holle boom en natuurlijk de dikke brandstichter op de vis boven in de lucht...
- de kwellingen van Antonius zijn geen lichamelijke, maar **geestelijke**
- Antonius overwint alle verleidingen door het **geloof**
- aan de overkant van het water marcheert een indrukwekkend leger van de Apocalyps
- deze summiere opsomming laat zien hoeveel **beeldsignalen** (de meeste met symboolwaarde) er in het werk van Jeroen Bosch aanwezig zijn
- ook laat dit drieluik zien dat de schilderstijl van Jeroen Bosch hier snel en expressief is, niet zoals de verfijnde stijl van de z.g. **Vlaamse Primitieven**

gesloten panelen: twee grisailles

1

2

- twee **grisaille** voorstellingen uit het leven van Jezus
- 1. de **gevangenneming** te Getsemane; 2. de **kruisdraging** met Simon van Cyrene en Veronica die haar doek uitgevouwen toont
- paneel 1 is **donkerder** van tint: de gebeurtenis speelt zich 's nachts af; de maan is zichtbaar

- de **miskelk** op de berg (1) herinnert symbolisch aan Jezus' gebed tot God op het moment voor zijn gevangenneming
- het tijdstip van de kus van Judas is voorbij; hij loopt links weg, aan de overkant van de beek **Kidron**, met de 30 zilverlingen in een beurs om zijn nek
- op de voorgrond (1), slaat **Petrus** Malchus, de dienstknecht van de hogepriester, een oor af
- Jesus raapt hier het oor van **Malchus** op om het weer aan te zetten
- deze kruisdraging (2) is enigszins te vergelijken met de **Kruisdraging / Wenen** (zie daar) waar ook de goede en de slechte moordenaar op voorkomen
- op 2 vindt de aankomst op de berg **Golgotha** plaats
- het hoofd van een vorige terechtgestelde is **gespiest** op de tak van een dorre boom, een **vuurpot** hangt ernaast (hij was blijkbaar een moordenaar en brandstichter), een kraai zit op een andere tak
- het landschap, met name op 2, is een Hollands **anachronisme**
- de dynamiek is op beide panelen is spiegelbeeldig: naar rechts (1) – naar links (2); er ontstaat zo een zekere symmetrie
- de voorman (2) draagt een **ladder**, een specifiek attribuut bij Jeroen Bosch; zie ook Wenen
- er zijn ook kinderen te zien (2), één met een **windmolentje** en een vader met zijn twee kinderen; het windmolentje is vaker voorkomend motief bij Jeroen Bosch en symboliseert onschuld en naïveteit
- kraaien, beenderen, dode takken, lansen, stokken, boeken, ladder, kerktorens... zijn gebruikelijk **attributen** bij de kruisdragingen van Jeroen Bosch
- er zijn ook **nieuwe beelden**: het afdakje, de vertrapte man in de mêlée, Petrus & Malchus, Judas en de dertig zilverlingen, kinderen, vader met kinderen, een omgevallen gekruisigde, de gespieste doodskop met kraai en vuurpot, hoge berg met miskelk...
- de **vergelijking** met andere kruisdragingen van Bosch gaat op, maar niet t.a.v. de Kruisdraging / Gent die heel anders is van formaat, compositie en uitstraling; is ook van latere datum en de authenticiteit is problematisch
- Veronica komt ook op de kruisdraging / Gent voor, maar is daar geheel anders van uitsraling
- het **rechter landschap** (2) laat zien dat het landschap is modern is, naar de natuur & realistisch met veel perspectief
- onder (2) zit de **Goede Moordenaar**; rechts (staande) de slechte